

Narodowe Muzeum Morskie w Gdańsku

a.rembisz-lubiejewska@nmm.pl

Instytut Archeologii, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

kozlow@umk.pl

Anna Rembisz-Lubiejewska, Tomasz Kozłowski

POZOSTAŁOŚCI OSADY Z KOŃCA EPOKI BRĄZU I WCZESNEJ
EPOKI ŻELAZA W BOŻEJEWICACH,
STAN. 58, POW. MOGILEŃSKI

Zarys treści. W artykule przedstawiono wyniki badań pozostałości osadnictwa z końca epoki brązu i wczesnej epoki żelaza odkrytych w Bożejewicach oraz analizę materiałów zabytkowych pozyskanych na stanowisku. Określono charakter i czas zasiedlenia badanego obszaru w odniesieniu do chronologii relatywnej wypracowanej dla tej części Pojezierza Gnieźnieńskiego. Zaprezentowane materiały stanowią cenny wkład do badań osadniczych regionu Bożejewic w czasach ciałopalenia zwłok.

Słowa kluczowe: schyłek epoki brązu, wczesna epoka żelaza, osada, kultura łużycka, kultura pomorska, niespalone szczątki ludzkie, Pojezierze Gnieźnieńskie.

W S T Ę P

Stanowisko 58 (AZP 46-40: 207) w Bożejewicach jest położone około 15 km na południe od Inowrocławia, pomiędzy miejscowościami Ciechrz i Sławsk Wielki (ryc. 1), na stoku wysoczyzny morenowej płaskiej (o wysokości 81–86 m n.p.m.), opadającym w kierunku południowo-wschodnim ku odgałęzieniu bocznej rynny subglacjalnej, rozcinającej obszar pomiędzy jeziorem Gopło a Jeziorem Pakoskim. Teren ten znajduje się we wschodniej części Pojezierza Gnieźnieńskiego określanego również jako Pojezierze Mogileńskie (Kondracki 2012, s. 143).

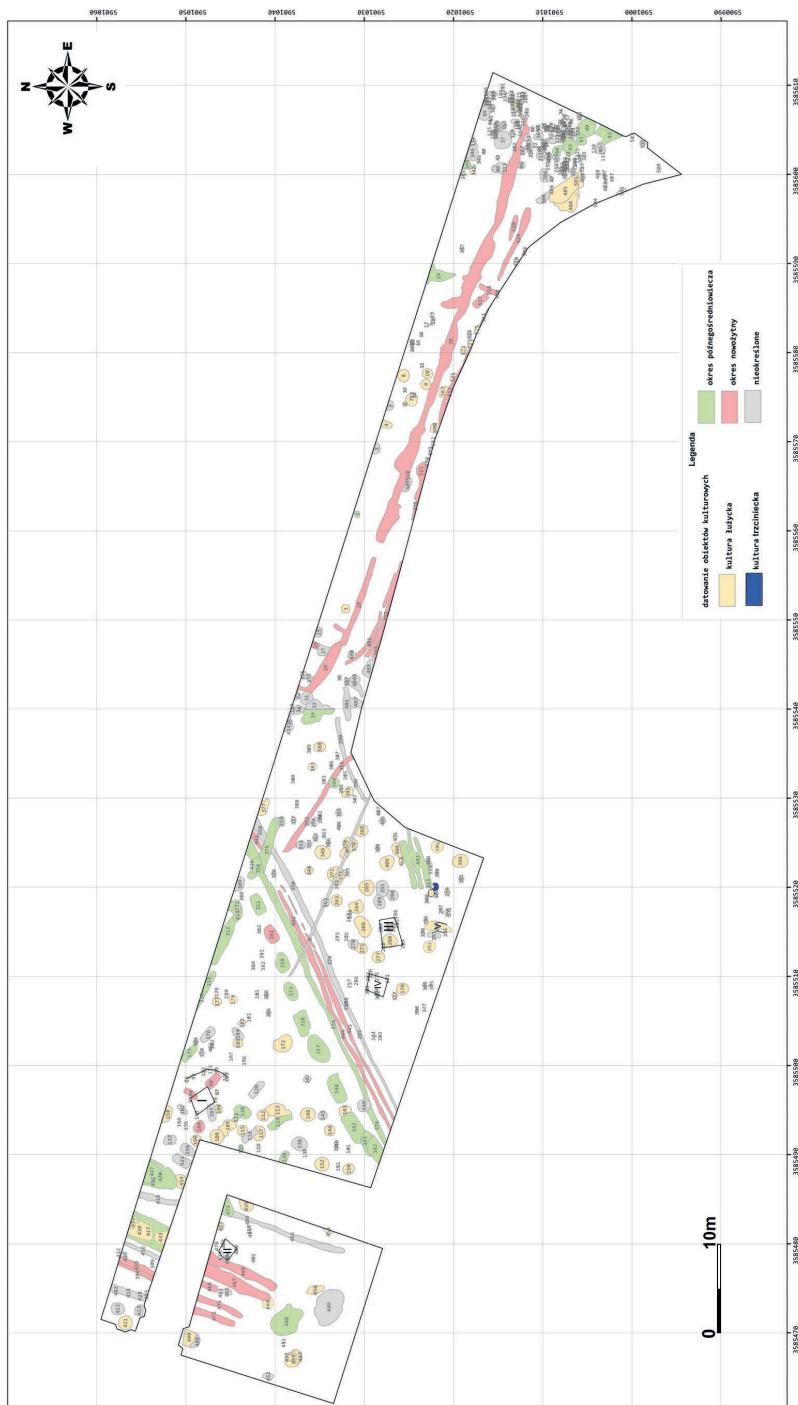

Ryc. 1. Bożejewice, stan. 58, pow. mogileński. Lokalizacja obszaru badań (oprac. A. Rembisz-Lubiejewska)

Fig. 1. Bożejewice, Mogilno district. Location of the site 58 (edited by A. Rembisz-Lubiejewska)

HISTORIA BADAŃ

Stanowisko zostało odkryte podczas badań powierzchniowych przeprowadzonych w 1976 roku przez pracowników Instytutu Prahistorii Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu. Z jego powierzchni zebrano wówczas ponad 160 fragmentów naczyń ceramicznych reprezentujących inwentarze kultur epoki kamienia, późnej epoki brązu/wczesnej epoki żelaza, okresu wpływów rzymskich oraz wczesnego średniowiecza i nowożytności. W 2001 roku, w ramach programu Archeologiczne Zdjęcie Polski, na obszarze stanowiska przeprowadzono weryfikacyjne badania powierzchniowe. Zarejestrowano wówczas ślady zniszczonych obiektów i zebrano kolejnych 100 fragmentów naczyń ceramicznych poświadczających istnienie pozostałości osadnictwa z określonych wcześniej przedziałów czasowych. W związku z planowaną na obszarze stanowiska budową turbiny wiatrowej w 2008 roku podjęto ratownicze badania archeologiczne. Prace terenowe w okresie od 6 września do 15 października 2008 roku przeprowadził zespół archeologów z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu pod kierunkiem Grzegorza Osipowicza. Łącznie przebadano 1954,27 m² powierzchni. Odkryto i zadokumentowano pięć warstw i 4530 obiektów archeologicznych (ryc. 2). Pozyskano ponad 4 tysiące ułamków naczyń ceramicznych z neolitu (kultura pucharów lejkowatych, kultura amfor kulistych, kultura ceramiki sznurowej,

Ryc. 2. Bożejewice, stan. 58, pow. mogileński. Planigrafia obiektów z uwzględnieniem ich chronologii (oprac. T. Górzynski, A. Rembisz-Lubiejewska)

Fig. 2. Bożejewice, site 58, Mogilno district. Planigraphy of features taking into account their chronology (edited by T. Górzynski, A. Rembisz-Lubiejewska)

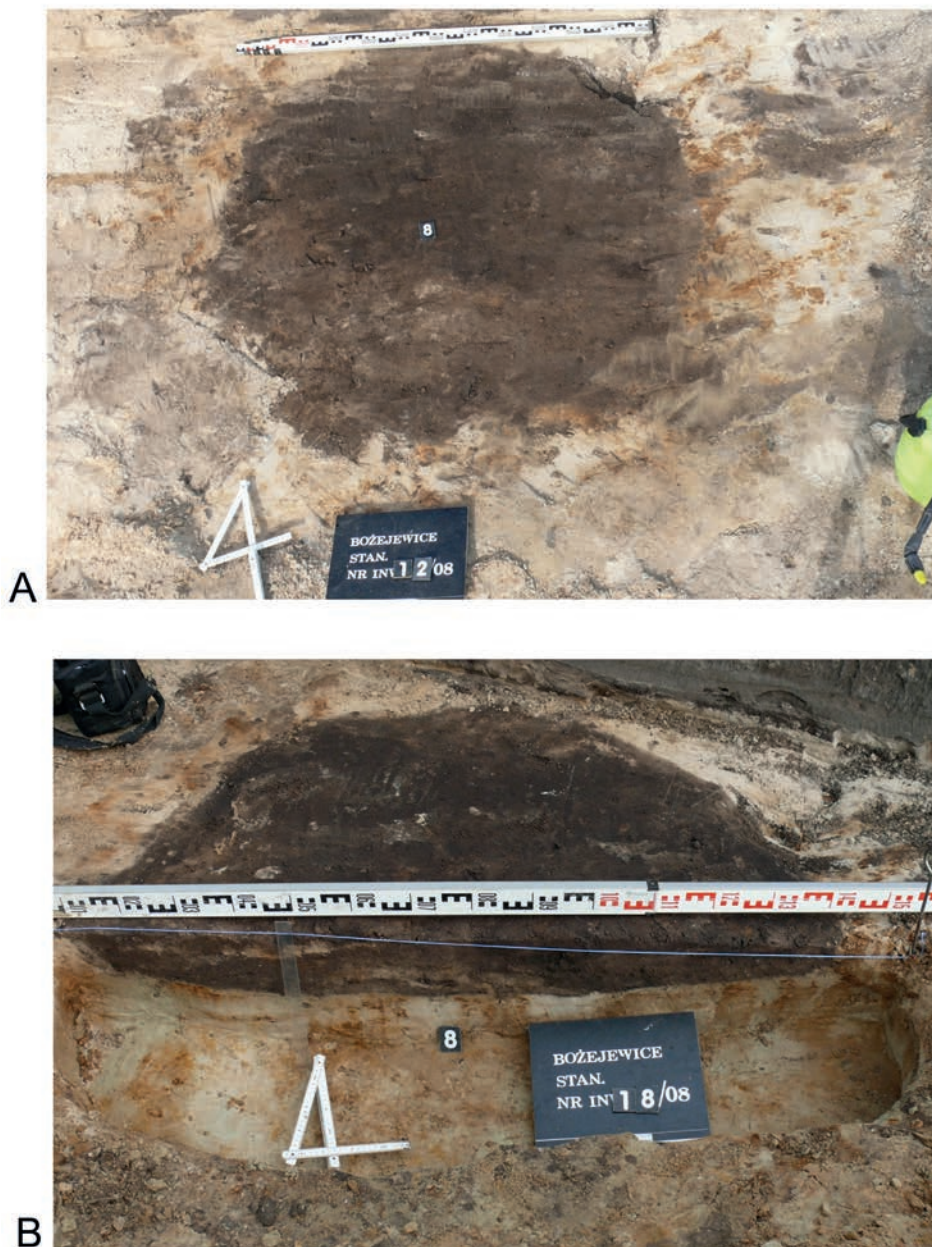
kultury neolitu strefy leśnej), wczesnej epoki brązu (kultura iwieńska, kultura trzciniecka), wczesnej epoki żelaza (kultura łużycka), okresu wpływów rzymskich (kultura przeworska), wczesnego i późnego średniowiecza oraz czasów nowożytnych, a także narzędzia kamienne, wyroby kościane, metalowe i nieliczne wytwory krzemienne (Osipowicz 2009).

WYNIKI BADAŃ PRZEPROWADZONYCH W 2008 ROKU

POZOSTAŁOŚCI OSADY

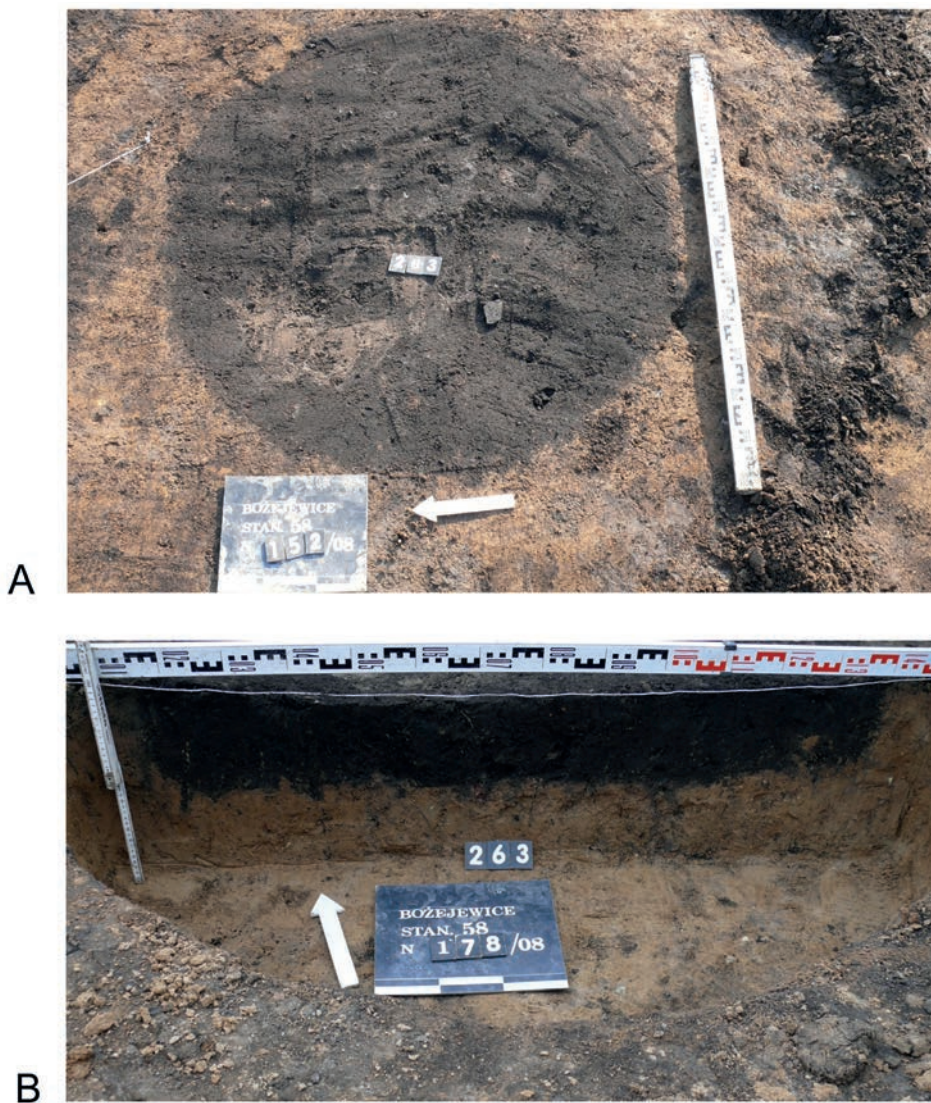
Pod współczesnym humusem i warstwą orną zarejestrowano 139 obiektów kulturowych powiązanych z osadnictwem ludności kultury łużyckiej. Jamy były wkopane w całość, a ich stropy zostały zniszczone przez osadnictwo średniowieczne. Najwyżej zanotowano stropy obiektów położonych w północno-zachodniej części stanowiska na wysokości około 84 m n.p.m. (ryc. 2). Powierzchnie większości obiektów nie przekraczały 2 m². Mniej licznie wystąpiły większe obiekty (do 6 m²). Miąższość większości jam mieściła się w granicach 50 cm. Ich wypełniska były jedno- i wielowarstwowe, zazwyczaj dwu- i trójbarwne, złożone z piasków i materiałów biogenicznych.

Na podstawie zarysów, przekrojów, wymiarów, a także rodzaju zawartości wypełnisk wyróżniono obiekty będące pozostałością różnorodnych działań gospodarczych, śladów po słupach oraz jam o nieokreślonej funkcji (Michalski 1983). Czternaście obiektów o zarysach owalnych i okrągłych oraz o niekowatych i wannowatych przekrojach mogło pełnić funkcję jam paleniskowych (ryc. 3–4). Ich miąższość wynosiła od 14 do 18 cm. Wypełniska były jednowarstwowe, nasycone spalenizną. Kolejnych osiem obiektów charakteryzowało się owalnymi zarysami i wannowatymi przekrojami. Mniejsze, o powierzchniach do 1,65 m, miały głębokość do 28 cm (ryc. 5). Większe, o powierzchniach do 3,6 m, sięgały do głębokości 88 cm. W wypełniskach złożonych z piasku gliniastego i próchnicy rejestrowano do 373 ułamków naczyń ceramicznych, 188 brył polepy, narzędzia kościane, kamienne, blisko 100 fragmentów kości zwierzęcych (w tym zarówno zwierząt hodowlanych, jak i dzikich), łusek ryb oraz muszli małż, co sugeruje funkcję zasobową tych obiektów. Kolejne 33 jamy o dwu- i wielowarstwowych wypełniskach pierwotnie mogły pełnić funkcje gospodarcze; siedem z nich po okresie użytkowania prawdopodobnie wykorzystano jako jamy odpadkowe (ryc. 6). W zasypisku obiektu 146 oprócz

Ryc. 3. Bożejewice, stan. 58, pow. mogileński. Zarys (A) i przekrój (B) paleniska (obiekt 8) (fot. R. Piekutowski)

Fig. 3. Bożejewice, site 58, Mogilno district. Outline (A) and cross-section (B) of the fireplace (feature 8) (photo by R. Piekutowski)

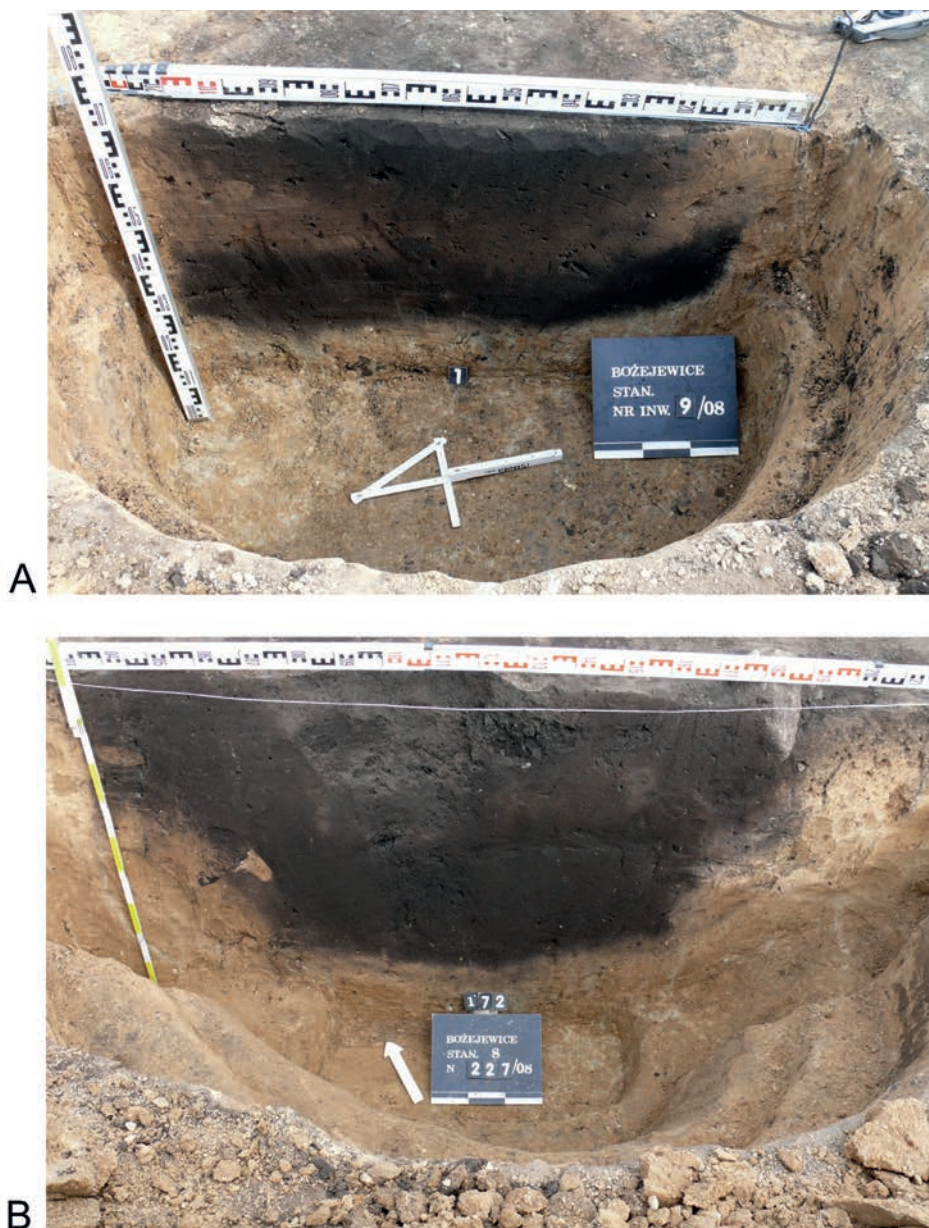
Ryc. 4. Bożejewice, stan. 58, pow. mogileński. Zarys (A) i przekrój (B) jamy paleniskowej (obiekt 263) (fot. R. Piekutowski)

Fig. 4. Bożejewice, site 58, Mogilno district. Outline (A) and cross-section (B) of the household pit (feature 263) (photo by R. Piekutowski)

Ryc. 5. Bożejewice, stan. 58, pow. mogileński. Przekroje jam zasobowych: A – obiekt 388, B – obiekt 160 (fot. R. Piekutowski)

Fig. 5. Bożejewice, site 58, Mogilno district. Household pits' cross-section: A – feature 388, B – feature 160 (photo by R. Piekutowski)

Ryc. 6. Bożejewice, stan. 58, pow. mogileński. Przekroje jam gospodarczych: A – obiekt 1, B – obiekt 172 (fot. R. Piekutowski)

Fig. 6. Bożejewice, site 58, Mogilno district. Household pits' cross-section: A – feature 1, B – feature 172 (photo by R. Piekutowski)

ułamków naczyń ceramicznych i odpadków pokonsumpcyjnych w postaci kości zwierzęcych zalegały fragmenty niespalonych szczątków ludzkich.

Ślady po słupach odsłonięto przede wszystkim w środkowej partii stanowiska. Większość z nich miała zarysy okrągłe, U-kształtne przekroje i średnice od 25 do 40 cm. Przeważnie notowano je w skupiskach oraz pojedynczo w sąsiedztwie większych obiektów. Relikty dołków posłupowych odsłoniętych na arach 5901045–5901050/3585490–3585500 tworzą zarys konstrukcji naziemnej I (o powierzchni ok. 6 m²). Na arach 5901040/3585480 i 5901025–5901030/3585510 zarejestrowano pozostałości konstrukcji II i IV (o powierzchniach ok. 4 m²). Ślady po słupach zlokalizowane na arach 5901025–5901030/3585515–3585520 wraz z paleniskiem (obiekt 280) stanowią pozostałość zabudowy mieszkalnej III o powierzchni około 12 m². Konstrukcję V tworzą pojedyncze ślady po słupach zadokumentowane przy zachodniej granicy obiektu 294 (ary 5901020/3585515), wskazujące na istnienie słupowej konstrukcji podtrzymującej zadaszenie obiektu (ryc. 2). Konstrukcje I, II i IV były usytuowane na osi NW–SE, budynek III na osi W–E. Ze względu na obecność sąsiadujących obiektów można przypuszczać, że wejście do budynków znajdowało się od strony południowo-wschodniej lub wschodniej. Jedynie półziemianka (konstrukcja V), usytuowana na osi N–S, miała wejście od południa. Na podstawie odsłoniętych śladów po słupach można przypuszczać, że ściany budynków wznoszono w konstrukcji słupowo-plecionkowej i uszczelniano gliną. Dachy, kryte zapewne trzcina, były oparte na czterech lub sześciu słupach. Na ślady zabudowy słupowo-plecionkowej o charakterze mieszkalnym natrafiono m.in. w osadach „łużyckich” w Łągiewnikach, Inowrocławiu i Gorszewicach (Szamałek 2009, s. 88).

Ślady po dodatkowych słupach rozmieszczonych po północno-wschodniej stronie budynku określonego jako konstrukcja I (ryc. 2: I) mogą być pozostałością przydomowych zagród dla zwierząt.

W ogólnej liczbie obiektów z wczesnej epoki żelaza duży odsetek stanowiły płytkie jamy o nieokreślonej funkcji, których niewielka miąższość wypełniła i duży stopień zniszczenia nie pozwoliły na ustalenie sposobu ich wykorzystania.

MATERIAŁY ŹRÓDŁOWE

Naczynia ceramiczne

Na stanowisku pozyskano 3238 ułamków naczyń ceramicznych kultury łużyckiej; 157 pochodzi z warstw, a 2163 z obiektów. Największe ilości (132–373 sztuki) pochodziły z obiektów: 110, 160, 439, 440. Pozostałe materiały odkryto

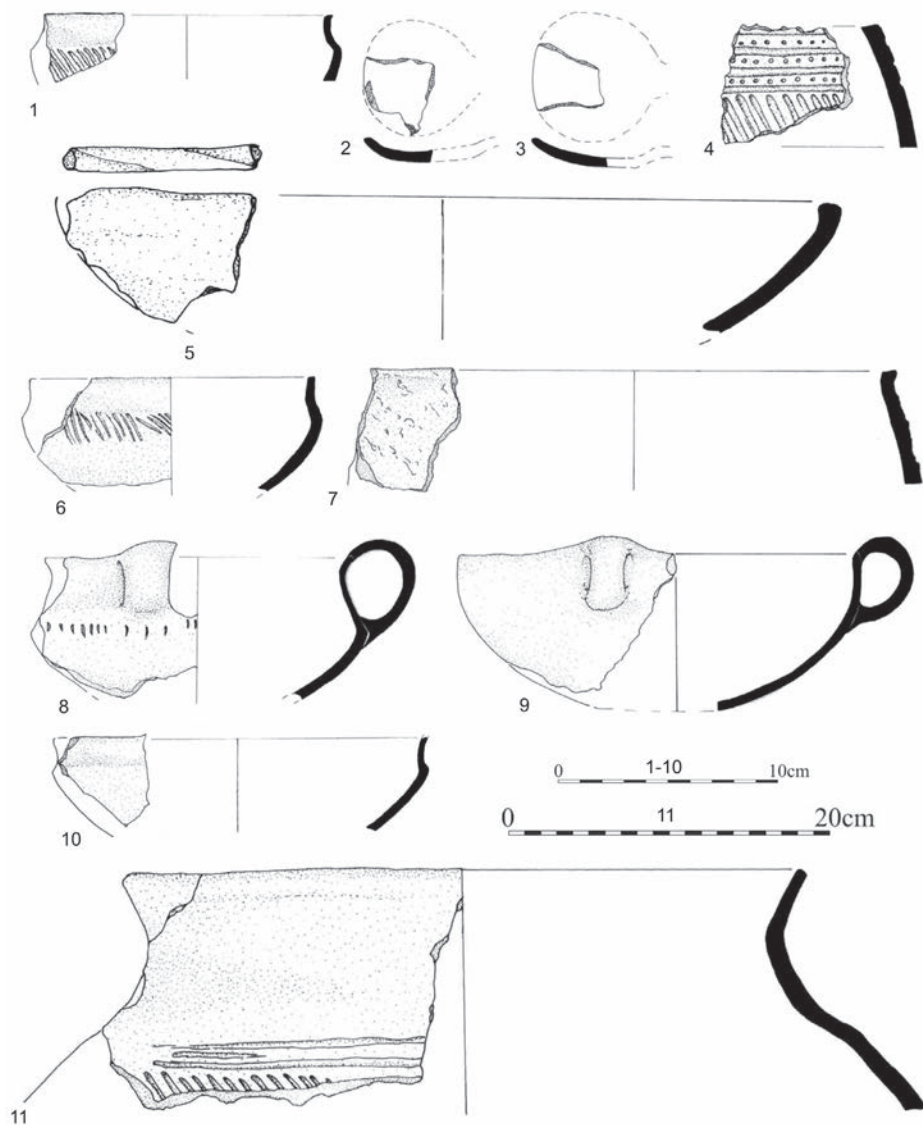
na złożu wtórnym w jamach o młodszej chronologii. W analizowanym zbiorze przeważają fragmenty o powierzchniach 3–10 cm². Masę ceramiczną schudzano białym i czerwonym tłucznem granitowym z miką. Na powierzchniach naczyń dominuje domieszka średnioziarnista. Tylko niewielki odsetek naczyń zawierał domieszkę gruboziarnistą. Pod względem sposobów wykończenia powierzchni zewnętrznych przeważa chropowacenie brzuśców, obrzucanych roztworem rozrzedzonej gliny i obmazywanych palcami. Na 29% ułamków zarejestrowano gładzenie wewnętrznych powierzchni naczyń. W badanej serii zdecydowanie przeważają ułamki średniościenne (72%), podczas gdy udział form cienkościennych wynosi 16,5%, a grubościennych 11,5%. Zaobserwowane barwy przełamów świadczą o zmiennej lub utleniającej atmosferze wypału, charakterystycznej dla produkcji przydomowej, wykonywanej głównie w otwartym ogniu palenisk lub ognisk. Barwa ułamków naczyń jest dość zróżnicowana, jednak ponad 80% z nich ma powierzchnię jasnobrązową i brunatną, mniej liczne natomiast czarną i ceglastą. Zdobienie zarejestrowano na 64 fragmentach naczyń, co stanowi zaledwie 2% zbioru. Zazwyczaj zdobiono powierzchnie gładzonych naczyń średniościennych.

W analizowanym zbiorze stwierdzono obecność kilku typów naczyń (ryc. 7–10):

1. Fragmenty garnków należą do form o niewyodrębnionej szyjce, powierzchniach zewnętrznych obrzucanych i obmazywanych palcami. Proste lub lekko nachylone brzegi przynajmniej 30 form mają zaoblone krawędzie (ryc. 7: 7), sporadycznie zaopatrywane w plastyczne guzki (ryc. 9: 4). Pojedynczy egzemplarz ma jajowaty brzusec i wychylony brzeg o krawędzi zdobionej zaszczypywaniem (ryc. 10: 1). Zmierzone średnice garnków wynoszą od 15 do 48 cm, a dna od 5 do 12 cm. Ścianki mają grubość od 0,7 do 1,4 cm.

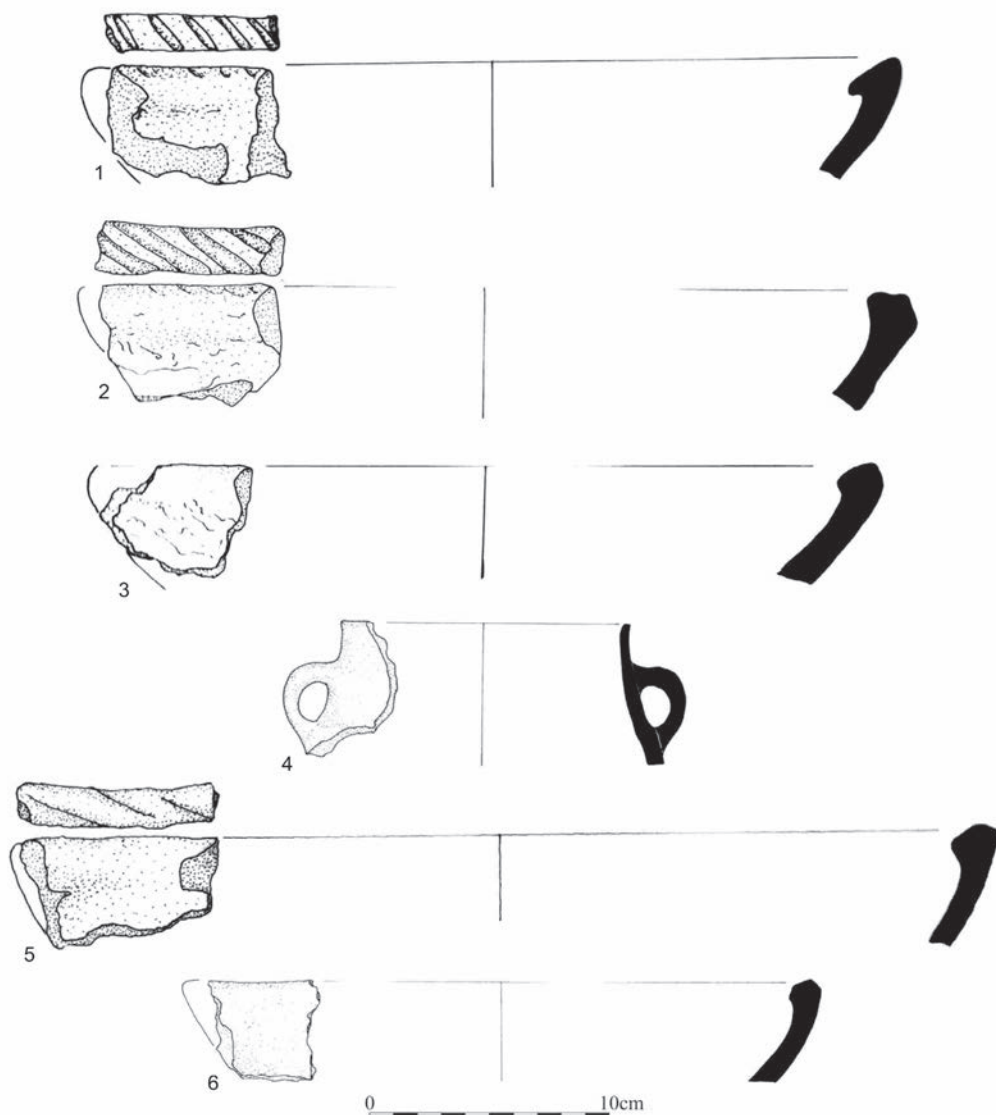
2. Fragmenty waz pochodzą od form o zaokrąglonych brzuścach i cylindrycznych szyjkach zdobionych seriami ukośnych żłobków (ryc. 9: 1) oraz o baniastych brzuścach, krótkich szyjkach i rozchylonym wylewie (ryc. 7: 11) zdobionych poziomymi dookołnymi żłobkami w zestawieniu z dołkami wykonanymi zaokrąglonym narzędziem (ryc. 7: 4, 11). Zrekonstruowane średnice 39 szyjek naczyń wazowatych wynoszą od 11 do 40 cm.

3. Fragmenty amfor należą do form o niewyodrębnionej, zwężającej się szyjce przechodzącej w lekko zaokrąglony brzusec. Naczynia te zaopatrzono w symetrycznie rozmieszczone wałeczkowate ucha (ryc. 8: 4, 9: 5). Powierzchnie zewnętrzne są gładkie, niezdobione lub zdobione trzema dookołnymi żłobkami. Średnice zarejestrowanych czterech form wynoszą od 12 do 32 cm, brzuśców zaś od 20 do 50 cm, a ich ścianki mają grubość około 0,6 cm.

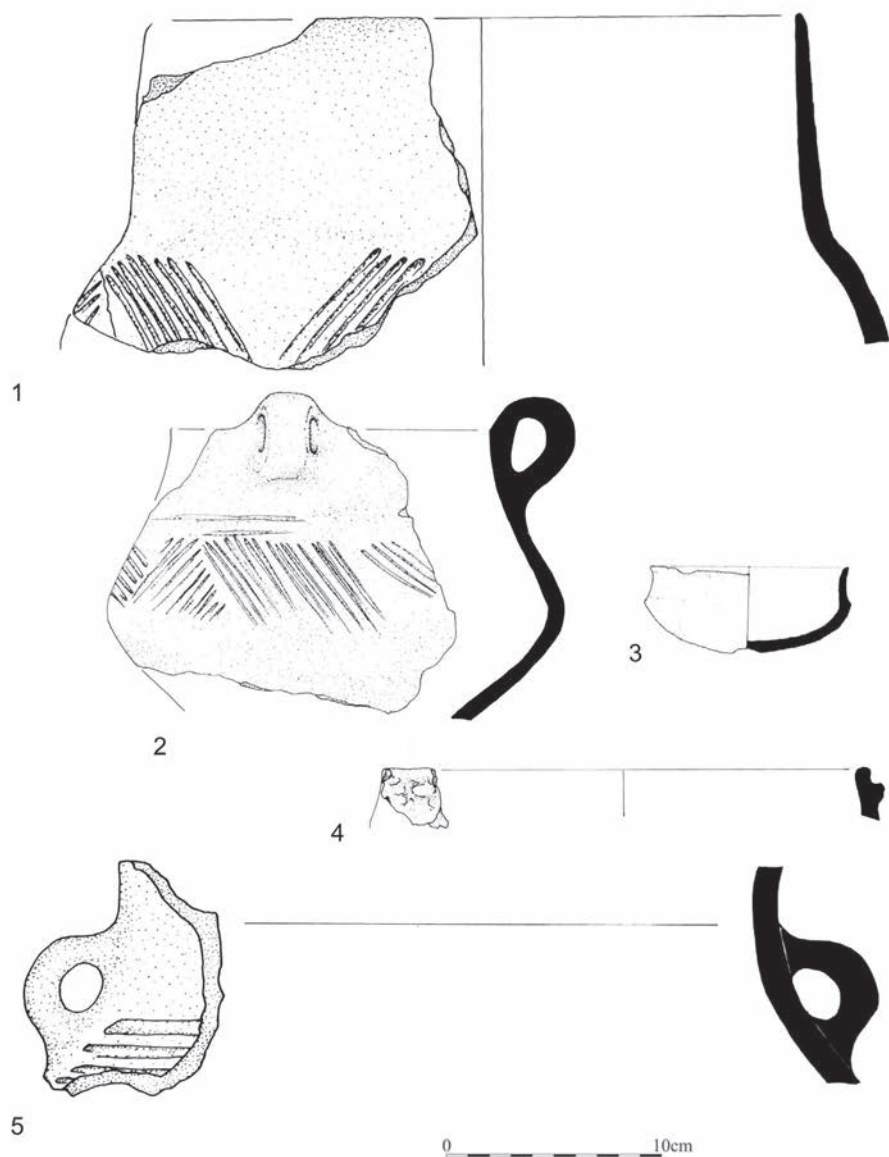
Ryc. 7. Bożejewice, stan. 58, pow. mogileński. Fragmenty naczyń (1, 4–13) i łyżek ceramicznych (2, 3): 1 – obiekt 33; 2 – obiekt 115; 3, 5 – obiekt 142; 4 – obiekt 146; 6–13 – obiekt 160 (rys. K. Molga)

Fig. 7. Bożejewice, site 58, Mogilno district. Selected pottery (1, 4–13) and spoon (2, 3) fragments: 1 – feature 33; 2 – feature 115; 3, 5 – feature 142; 4 – feature 146; 6–13 – feature 160 (drawing by K. Molga)

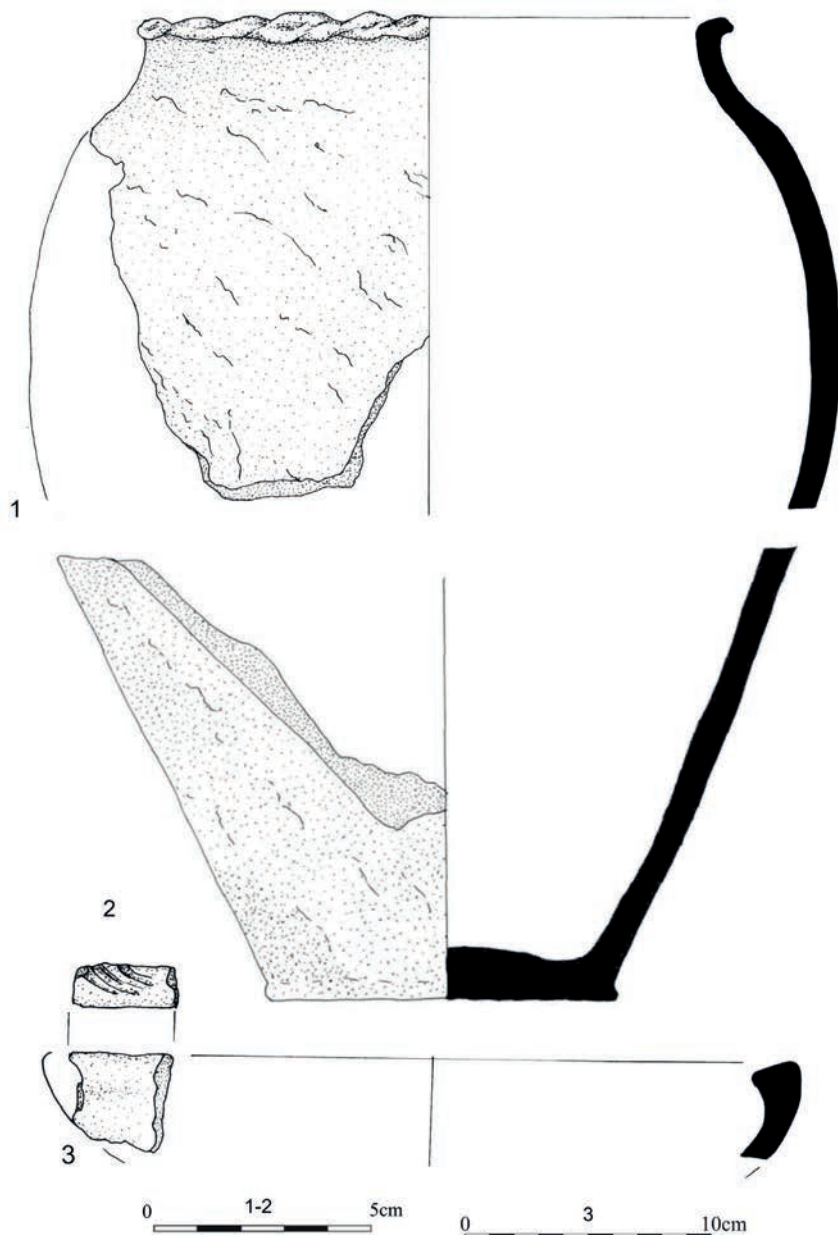
Ryc. 8. Bożejewice, stan. 58, pow. mogileński. Fragmenty naczyń ceramicznych: 1–4 – obiekt 160; 5 – obiekt 315; 6 – obiekt 371 (rys. K. Molga)

Fig. 8. Bożejewice, site 58, Mogilno district. Selected pottery fragments: 1–4 – feature 160; 5 – feature 315; 6 – feature 371 (drawing by K. Molga)

Ryc. 9. Bożejewice, stan. 58, pow. mogileński. Fragmenty naczyń ceramicznych: 1 – obiekt 420; 2 – obiekt 439; 3–5 – obiekt 440 (rys. K. Molga)

Fig. 9. Bożejewice, site 58, Mogilno district. Selected pottery fragments: 1 – feature 420; 2 – feature 439; 3–5 – feature 440 (drawing by K. Molga)

Ryc. 10. Bożejewice, stan. 58, pow. mogileński. Fragmenty naczyń ceramicznych odkryte w stropie obiektu 485 (rys. K. Molga)

Fig. 10. Bożejewice, site 58, Mogilno district. Selected pottery fragments discovered in the ceiling of the feature 485 (drawing by K. Molga)

4. Fragmenty niskich, szerokokotworowych mis o średnicach większych od ich całkowitych wysokości pochodzą od form o stożkowatych i półkulistych profilach. Mają pogrubione (ryc. 7: 5; 8: 2–3, 5–6) lub przyplaszczone brzegi (ryc. 8: 1; 10: 3), zdobione nacięciami w układach ukośnych linii lub półokręgów. Dolne partie brzuśców niektórych półkulistych egzemplarzy chropowacono (ryc. 8: 2–3). Średnice zrekonstruowanych rysunkowo 28 form wynoszą od 18 do 36 cm.

5. Naczynia uchate reprezentowane są przez fragmenty kubka i czerpaków.

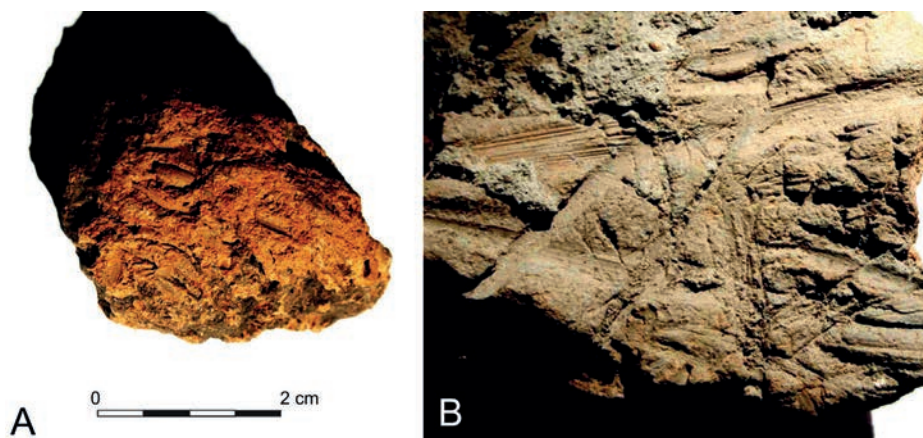
A. Kubek o dwustożkowatej formie i zaokrąglonym brzuścu zaopatrzono w taśmowate ucho wystające ponad krawędź. Jego gładkie ścianki ozdobiono na największej wydętości brzuśca ornamentem złożonym z serii ukośnych żłobków. Średnica naczynia wynosi 15 cm, a wysokość około 15 cm (ryc. 9: 2).

B. Pozostałości przynajmniej czterech czerpaków należą do form o wyodrębnionych krótkich szyjkach i zaokrąglonych brzuścach, czasami zdobionych ornamentem złożonym z krótkich nacięć. Ich dna się nie zachowały. Średnice czerpaków mają 13–15 cm (ryc. 7: 8, 10). Pojedynczy egzemplarz o kształcie zbliżonym do wycinka kuli ma słabo wyodrębnione dno i pojedyncze taśmowate ucho wystające ponad krawędź wylewu. Jego powierzchnia jest niezdobiona, czerniona. Średnica naczynia wynosi 20 cm (ryc. 7: 9).

6. Naczynia miniaturowe są reprezentowane przez fragmenty 10 czarek. Formy te mają wyodrębnione krótkie szyjki i zaznaczony załomem brzusiec, zazwyczaj gładki lub zdobiony grupami ukośnych żłobków. Odnotowane dna są niewyodrębnione, półkuliste z kolistym wgłębieniem w centrum, tzw. omfalosem. Powierzchnie wewnętrzne i zewnętrzne czarek są starannie zagładzone, a grubości ścianek wynoszą od 0,3 do 0,5 cm. Ich średnice mają zazwyczaj od 6 do 12 cm, a wysokości dochodzą do 7 cm (ryc. 7: 1, 6; 9: 3).

Łyżki ceramiczne

W jamie gospodarczej (obiekt 115) znaleziono fragment nabierki łyżeczki o wymiarach 3 cm × 3 cm (ryc. 7: 2). Drugi fragment łyżeczki o wymiarach 3,5 cm × 2,5 cm odkryto w obiekcie 142, gdzie znajdował się na złożu wtórnym (ryc. 7: 3). Okazy te wykonano z gliny z domieszką drobnoziarnistego szaroróżowego tłucznia. Należą one do typu IV i V według Andrzeja Michałowskiego (2004, ryc. 3–5).

Ryc. 11. Bożejewice, stan. 58, pow. mogileński. Bryłki polepy: A – z odciskami ziarniaków zbóż, B – z odciskami traw (obiekt 160) (fot. A. Rembisz-Lubiejewska)

Fig. 11. Bożejewice, site 58, Mogilno district. Fragment of the clay isolation with imprints of cereal grains (A) and grass (B) (feature 160) (photo by A. Rembisz-Lubiejewska)

Polepa

Z obiektów ludności kultury łużyckiej pozyskano łącznie 249 bryłek polepy. W obiektach gospodarczych (106, 108, 109, 280, 371, 440, 485) odnotowano pojedyncze bryłki o ceglastej lub ceglasto-czarnej barwie i zniszczonych, „obtoczonych” powierzchniach. Jedynie w obiekcie 160 odkryto 189 fragmentów klepiska z odciskami ziarniaków zbóż (ryc. 11A), traw (ryc. 11B) i dermatoglifów. Na kilku fragmentach zarejestrowano odciski ułożonych równolegle belek o średnicach 4–11 cm.

Przedmioty kamienne

Duża liczba przedmiotów kamiennych pochodzi z obiektów o różnorodnych funkcjach gospodarczych (obiekty 160, 185, 349, 369, 391, 404). Najliczniejszą grupę stanowią kuliste rozcieracze z kwarcytu i granitoidy (ryc. 12A–B). Na narzędzia te wybierano najczęściej kamienie o wygodnych, naturalnie ukształtowanych formach. Trzy okazy mają po dwie powierzchnie pracujące. Dwa narzędzia zostały przegrzane w ogniu, co spowodowało ich uszkodzenie. Drugą grupę stanowią podkładki kamienne wykorzystywane w pracach gospodarczych (ryc. 12C–D). Pojedyncze znaleziska bryłek piaskowca kwarcowego z wyraźnie zagładzonymi powierzchniami mogły pełnić funkcję gładzików.

Ryc. 12. Bożejewice, stan. 58, pow. mogileński. Narzędzia kamienne: A–B – rozcieracze (obiekt 160), C–D – podkładki (obiekty 349, 391) (fot. A. Rembisz-Lubiejewska)

Fig. 12. Bożejewice, site 58, Mogilno district. Stone tools: A–B – grinders (feature 160), C–D – coasters (features 349, 391) (photo by A. Rembisz-Lubiejewska)

Wytwory z kości

Z obiektów kultury łużyckiej (112, 144, 160, 269, 299, 370) pozyskano sześć narzędzi kościanych. Do przekłuwania służyły kolce wykonane z kości długich dużych ssaków. Dwa żebra bydlęce – jedno zakończone owalnym wygładzonym ostrzem, drugie ze śladami wyświeceń na krawędziach i wypolerowanej powierzchni wewnętrznej (Makowiecki, Makowiecka 2024, tab. 12) – mogły być wykorzystywane jako gładziki.

Pozostałości faunistyczne

Z „czystych” obiektów ludności kultury łużyckiej pozyskano łącznie 376 szczątków zwierzęcych. Ponad 80% z rozpoznanych gatunkowo kości pochodzi od zwierząt udomowionych, niemal 20% od ryb, pojedyncze od ptaków i zwierzyny łownej (Makowiecki, Makowiecka 2024, tab. 1–2, 18).

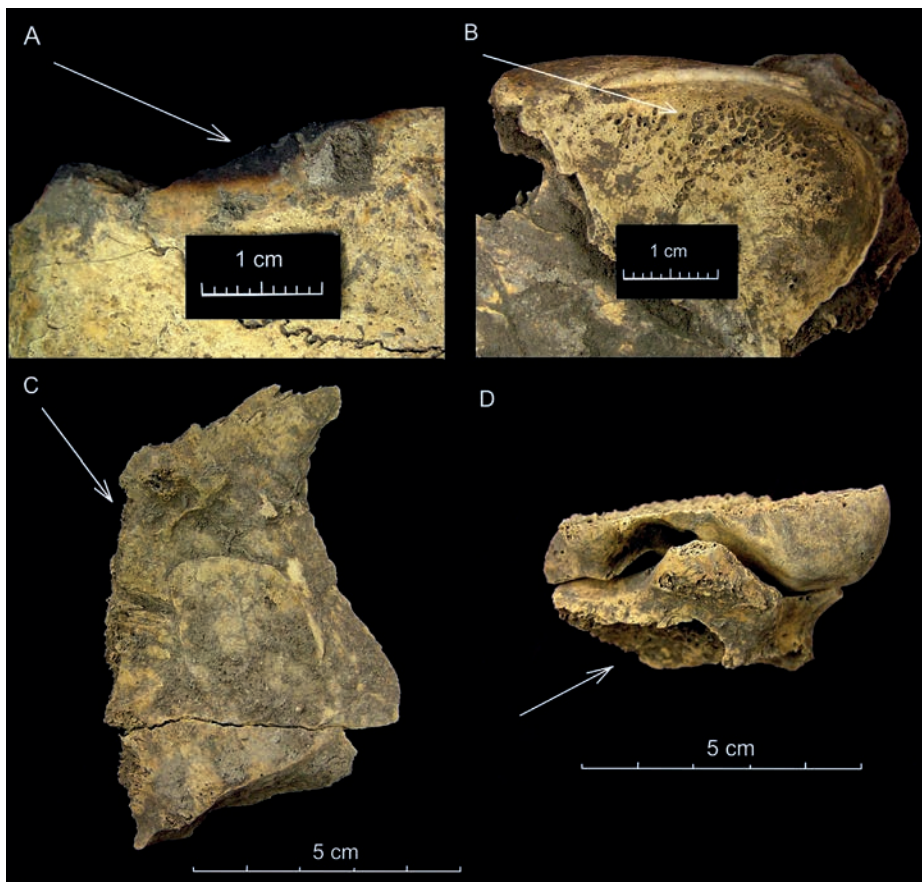
Szczątki ludzkie

W wypełniku obiektu 146 oprócz ułamków naczyń ceramicznych i fragmentów kości zwierzęcych natrafiono na 15 niespalonych szczątków ludzkich¹. Zidentyfikowano fragment czaszki mózgowej z widocznymi śladami opalenia na krawędzi zachowanej kości skroniowej oraz na wierzchołku skrzydła większego kości klinowej (ryc. 13A); fragment prawej kości skroniowej (piramidy z częścią uszkodzonego wyrostka sutkowatego) z otworem słuchowym zewnętrznym oraz ułamek tej samej kości skroniowej z częścią dołu żuchwowego; pozostałość trzonu żuchwy (powierzchni wewnętrznej) z fragmentami zębodołów (w jednym tkwi fragment korzenia zęba); duży fragment sklepienia czaszki (prawej kości ciemieniowej wraz z odcinkiem szwu węglowego oraz sutkowo-ciemieniowego); fragment lewego brzegu nadoczodołowego kości czołowej z częścią stropu oczodołu (widoczny przerost porowaty – *cribra orbitalia*, ryc. 13B); ułamek kości sklepienia czaszki (kości ciemieniowej?); prawa kość jarzmowa. Ze szkieletu osiowego oraz kończyn dolnych zachowały się trzy fragmenty trzonów żeber, dwa pochodzące od kości biodrowej o „poszarpanej” i nierównej krawędzi grzebienia talerza, wyglądającej, jakby była „odłupana” (ryc. 13C); fragment kości skokowej (uszkodzonej podczas eksploracji?) i piętowej, której powierzchnia i charakter przełomu mogą wskazywać na intencjonalne odłamanie reszty kości (ryc. 13D). Fragment substancji zbitej trzonu kości długiej ze śladami intencjonalnego odłupania (ćwiartowania?) ze względu na strukturę i barwę odbiega od innych analizowanych kości i może stanowić pozostałość kości zwierzęcej.

W wypełniku obiektu 313 – wkopanego w zniszczony pochówek szkieletowy kultury trzcinieckiej – natrafiono na cztery fragmenty kości ludzkich². Zidentyfikowano niewielki fragment łuski kości potylicznej z pozostałością szwu

¹ Pojedyncze kości ludzkie wydzielono spośród szczątków zwierzęcych (Makowiecki, Makowiecka 2024, tab. 18).

² Szczątki wydzielono w trakcie analizy archeozoologicznej (Makowiecki, Makowiecka 2024, tab. 18).

Ryc. 13. Bożejewice, stan. 58, pow. mogileński. Szczątki ludzkie z obiektu 146: A – fragment lewej kości skroniowej ze śladami opalenia, B – *cribra orbitalia* w górnej ścianie oczodołu, C – „poszarpana” krawędź grzebienia talerza biodrowego, D – fragment kości skokowej (uszkodzonej podczas eksploracji?) i piętowej ze śladami odłamania reszty kości (fot. T. Kozłowski)

Fig. 13. Bożejewice, site 58, Mogilno district. Human bones' fragments from feature 146: A – part of left temporal bone with traces of burning, B – *cribra orbitalia* in the upper orbital wall, C – “jagged” edge of the iliac crest, D – a fragment of the talus bone (damaged during exploration?) and the calcaneus with traces of breaking off the rest of the bone (photo by T. Kozłowski)

węglowego (mocno zwietrzała powierzchnia kości świadczy o tym, że mogła się ona znajdować przez pewien czas na powierzchni), ułamek wyrostka zębodołowego szczęki z zachowanym fragmentem zębodołu – najprawdopodobniej okolicy zęba przedtrzonowego (P3 lub P4), lewy wyrostek stawowy żuchwy

z widocznymi śladami osmalenia, fragment łuku kręgu piersiowego (odłamane wyrostki stawowe górny, poprzeczne oraz wyrostek kolczysty sprawiają wrażenie intencjonalnych uszkodzeń) oraz drobną część najprawdopodobniej trzonu żebra z widocznymi śladami przypominającymi ogryzanie przez zwierzęta.

Ponadto z obiektu 130 pozyskano pojedynczą niespaloną kość ludzką³ – pierwszą kość śródstopia lewego. Być może również te szczątki należy łączyć z osadnictwem ludności kultury łużyckiej.

Pozyskane fragmenty kości pochodzą zarówno z lewej, jak i prawej strony szkieletu. Wszystkie szczątki należą do osób dorosłych. Wiek w chwili śmierci najprawdopodobniej mieścił się w przedziale *adultus*–*maturus*. Przynajmniej niektóre kości o delikatnej budowie (fragment kości jarzmowej, brzeg nadoczołowy kości czołowej z *cribra orbitalia*, fragmenty kości skokowej i piętowej z ob. 146; wyrostek stawowy żuchwy oraz część kręgu piersiowego z ob. 313) mogły należeć do kobiety. W przypadku innych pozostałości kostnych płci osoby, do której należały, nie ustalono. Opisane szczątki mogą reprezentować szczątki dwóch, a nawet trzech osobników. Niektóre fragmenty kostne wydają się uszkodzone mechanicznie, być może na skutek intencjonalnych praktyk (celowego łamania, niszczenia).

ANALIZA KULTUROWO-CHRONOLOGICZNA MATERIAŁÓW ŹRÓDŁOWYCH

Zbiór naczyń ceramicznych pozyskanych na stanowisku 58 w Bożejewicach w większości przedstawia cechy typowe dla „późnobrązowego” nurtu stylistycznego. Garnki znajdowane są powszechnie na stanowiskach z młodszych okresów epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, dlatego bliższe określenie chronologii egzemplarzy niezdobionych nie jest możliwe (Szamalek 1992a, s. 76). Okazy z guzami umieszczanymi pod krawędzią występują w materiałach nadgoplańskich z I–II fazy rozwojowej tutejszych społeczności łużyckich, datowanych od IV okresu epoki brązu do okresu HaC (Szamalek 1992b, s. 11, 13). Nawiązują one do znanych z zachodniej części Pojezierza Wielkopolskiego garnków typu G 41 według typologii Macieja Kaczmarka (2002, s. 36–37).

Pojedynczy jajowaty garnek o odgiętym brzegu i karbowanej krawędzi należy do okazów rejestrowanych na stanowiskach łużycko-pomorskiej fazy

³ Kość wydzielono podczas analizy archeozoologicznej (Makowiecki, Makowiecka 2024, tab. 18).

transformacji kulturowej i kultury pomorskiej (Szamałek 1995, s. 312; 2006, ryc. 14: 7; 15: 5). Formy te pojawiają się od początku rozprzestrzeniania się kultury pomorskiej na Pojezierzu Wielkopolskim w okresie HD1 (Czopek 1992, s. 87; Kaczmarek 2005, s. 159). Naczynia o karbowanej krawędzi są znane z „późnohalsztackiej” osady w Kruszwicy (stan. 13; Szamałek 1995, s. 313, ryc. 4h), z cmentarzysk w Lachmirowicach (stan. 3; Szamałek 1995, s. 314, ryc. 5j) i Karczynie (stan. 23/24; Szamałek 2006, s. 52, ryc. 13: 8). Naczynia z osad w Ślawsku Wielkim (stan. 12) i Chabsku (stan. 41) są datowane już na starszy okres przedrzymski (Szamałek 1995, s. 313–315; 2006, ryc. 14: 7; 15: 5).

Wazy o cylindrycznych szyjkach i zaokrąglonych brzuścach pojawiły się w inwentarzach kultury łużyckiej na Pojezierzu Gnieźnieńskim w III–IV okresie epoki brązu (Szamałek 2009, ryc. 6: 4). Egzemplarze zdobione seriami ukośnych żłobków w coraz bardziej rozbudowanych układach i nawiązujące do nich kubki były użytkowane od V okresu epoki brązu do okresu HaD (Szamałek 2009, ryc. 8: 8, 9, 10; 9: 9; 10: 2).

Formy o cylindrycznych szyjkach z rozchylonym wylewem znane są z młodszej części V okresu epoki brązu i nawiązują już do stylistyki „halsztackiej” (Kaczmarek 2002, s. 25, 29–31, 72–73). Amfory o jajowatym brzuścu zdobione ornamentem dookolnych linii nawiązują do stylistyki „późnobrązowej” rozpowszechnionej na całym obszarze Pojezierza Wielkopolskiego (Szamałek 1992b, s. 8, ryc. 1: B III a; Kaczmarek 2002, s. 72–73).

Misy stożkowate o pogrubionej, zagiętej do wewnątrz, zdobionej krawędzi pojawiły się w IV okresie epoki brązu i należą do form długotrwałych (Dąbrowski 1997, s. 38). W Wielkopolsce i na Kujawach występują powszechnie w inwentarzach „późnobrązowych” (Szamałek 1992b, s. 8, 14, ryc. 1: C II; Kaczmarek 2002, s. 72). Chropowacenie dolnych partii brzuśców naczyń wazowatych i mis jest rejestrowane na stanowiskach datowanych na schyłek V okresu epoki brązu i okres HaC (Szamałek 1992b, s. 13). Egzemplarze z pogrubionymi brzegami zawiniętymi do środka, zdobione koncentrycznie ułożonymi parami półkoli, znane są z osady w Ślawsku Wielkim (stan. 12; Szamałek 2006, s. 48, ryc. 9: 6) i cmentarzyska w Łagiewnikach (stan. 5), gdzie datuje się je na okres HaD (Szamałek 1995, s. 312, ryc. 3: c).

Czerpaki o esowatym profilu są notowane w inwentarzach kultury łużyckiej od IV okresu epoki brązu po okres halsztacki. Czerpaki i czarki profilowane z wypukłym dnem, tzw. omfalosem, są często lokalizowane we wschodniej części Pojezierza Gnieźnieńskiego. Analogiczne czarki (typ II/B1 według typologii Orlińskiej i Kaczmarka 2015, s. 6, ryc. 3) pochodzą m.in. ze stano-

wisk w Kruszwicy (stan. 1, osiedle obronne, stan. 2/4 osada), Łagiewnikach (stan. 5/7) oraz z osady w Sławsku Wielkim (stan. 12; Orlińska, Kaczmarek 2015, s. 34, ryc. 26). Pojawienie się tego typu naczyń na obszarach międzyrzecza Warty i Noteci jest uznawane za wynik kontaktów kulturowych z obszarami północnoitałskimi i wschodnioalpejskimi, których nasilenie nastąpiło u schyłku V okresu epoki brązu (Mierzwiński 2012, s. 105; Orlińska, Kaczmarek 2015, s. 51). Czerpaki o półkulistej formie i czarnej polerowanej powierzchni należą do form powszechnie używanych w okresie halsztackim (Szamałek 1992b, s. 14, ryc. 1D).

Wszystkie naczynia odkryte w Bożejewicach mają liczne analogie na stanowiskach zlokalizowanych wzdłuż strumienia przecinającego Pojezierze Mogileńskie, m.in. w Bożejewicach (stan. 22), Żegotkach (stan. 3, 5), Sławsku Wielkim (stan. 12), datowanych od V okresu epoki brązu do starszego okresu przedrzymskiego (Szamałek 2009, s. 47–55), oraz w skupisku nadgoplańskim: na cmentarzysku w Lachmirowicach (stan. 3) oraz w osadach w Łagiewnikach (stan. 5/7) i Kruszwicy (stan. K/2–4) (Szamałek 1992a, tabl. 2; 1992b, tabl. II; Szamałek, Narożna-Szamałek 1997, tabl. 1–2, 5–7; Narożna-Szamałek 1986, ryc. 14–15; Szamałek 2006, ryc. 7–8).

Łyzki ceramiczne zaliczone do typu IV według A. Michałowskiego (2004, s. 138–139) znane są m.in. z Dzierżnicy (stan. 35), Modliszewa (stan. 10) i Obórek (stan. 2) w Wielkopolsce, gdzie wystąpiły w materiałach łużycko-pomorskich. Ze względu na obecność na tych stanowiskach materiałów kultury jastorfskiej egzemplarze te przez autora datowane są na starszy okres przedrzymski. Formy takie znane są również z „łużyckich” osiedli obronnych m.in. w Biskupinie (Michałowski 2004, s. 144), ale też z osad ludności kultury łużyckiej z późnej epoki brązu i starszego okresu halsztackiego w Kotlinie Grudziądzkiej (Rembisz 2012).

Wiele form narzędzi kamiennych z osady to po prostu odpowiednio dobrane otoczaki lub kamienie o pożądanym kształcie. Narzędzia te formowano więc w trakcie używania. Jako rozcieracze wykorzystywano głównie kwarcyty i granitoidy, a jako gładziki – piaskowce (Kostrzewska 1955, s. 255).

Mieszkańcy osady zajmowali się hodowlą świń, bydła, koni, a także owiec i prawdopodobnie kóz (Makowiecki, Makowiecka 2024, tab. 1–2). Obecność w osadzie pozostałości konsumpcyjnych niemal wszystkich elementów kośćca świń i bydła (Makowiecki, Makowiecka 2024, tab. 3, 4) świadczy o tym, że mieszkańcy osady w swym menu wykorzystywali wszystkie elementy tuszy, a zwierzęta te były zabijane bądź w bezpośrednim sąsiedztwie, bądź na terenie osady. Hodowla trzody miała na celu dostarczenie mięsa i tłuszczu. Świnie na-

leżały do form wolno rosnących i długo dojrzewających, o czym świadczy ustalony wiek ich uboju (Makowiecki, Makowiecka 2024, tab. 8). Na pojedynczych kościach świni były widoczne ślady ognia, inne były spalone (Makowiecki, Makowiecka 2024, tab. 12), co wskazuje na obróbkę termiczną mięsa.

Wołowinę uzyskiwano ze sztuk dorosłych, dojrzałych anatomicznie, o w pełni rozwiniętej tuszy. Przedmiotem konsumpcji były wszystkie jej elementy, takie jak: karkówka, rozbratel, antrykot, łopatka, żeberka, biodrówka i inne. Długoletnia hodowla bydła wynikała z zapotrzebowania na mleko i siłę pociągową. Zinventaryzowane dwie kości śródstopia wołu (Makowiecki, Makowiecka 2024, tab. 12) pozwalają sądzić, że mieszkańcy osady znali kastrację. Ślady tego zabiegu zarejestrowano również w materiałach kostnych z innych osad kultury łużyckiej (Rembisz i in. 2009, s. 116). Dzięki kastracji osobniki męskie nadawały się lepiej do wykorzystania w zaprzęgu niż buhaje. Na pojedynczych kościach śródstopia zauważono ślady prażenia na trzonie oraz intencjonalnego łamania (Makowiecki, Makowiecka 2024, tab. 12), wskazujące na termiczny sposób obróbki mięsa i pozyskiwania szpiku. Prawdopodobnie odpady z podziału tusz rzucano psom, o czym świadczą ślady obgryzania odnotowane na kościach śródstopia i na kości piętowej (Makowiecki, Makowiecka 2024, tab. 12).

Owce mogły być utrzymywane dla wełny, a kozy dla mleka (Benecke 1994). Udział szczątków kostnych konia na stanowisku był prawdopodobnie efektem wzrostu jego użytkowego znaczenia w okresie halsztackim. Część koni mogła być wyjątkowo cennymi zwierzętami, skoro utrzymywano je nawet do 15–16 lat. Można założyć, że zwierzęta te były wykorzystywane przede wszystkim do jazdy. Biorąc jednak pod uwagę, że wiek śmierci sporej części osobników nie przekraczał 6–8 lat (Makowiecki, Makowiecka 2024, tab. 10), można sądzić, że obok wskazanej funkcji konie były przeznaczane na rzeź w celach spożywczych. Ślady zabiegów konsumpcyjnych na kościach końskich zarejestrowano na innych osadach kultury łużyckiej (Malinowski 2006, s. 141; Rembisz i in. 2009, s. 116).

Do pozostałości zwierząt udomowionych zaliczono pojedyncze szczątki psa (Makowiecki, Makowiecka 2024, tab. 2). Jako zwierzę gospodarskie pies mógł służyć człowiekowi w codziennych zajęciach, łowiectwie i pełnić funkcję stróża. Szczątki psów oraz koprolity poświadczające obecność dużych osobników odkryto m.in. w osiedlach kultury łużyckiej w Biskupinie (Lubicz-Niezabitowski 1933–1936, s. 149), Komorowie (Malinowski 2006, s. 140) czy Smuszewie (Makowiecki, Makowiecka 2004, s. 28), ale również w konstrukcjach grodu w Kruszwicy oraz na stanowiskach 12 i 13 w Kołudzie Wielkiej, gdzie zalegały w jamach związanych z czynnościami obrzędowymi (Cofta-Broniewska 2004,

s. 158). Odkrycia te wskazują na rosnącą od okresu halsztackiego rolę psa w obrzędowości społeczności „popielnicowych”.

Odkryte pojedyncze szczątki kostne zająca szaraka, dzika oraz ptaków (Makowiecki, Makowiecka 2024, tab. 2) wskazują, że mieszkańcy uzupełniali dietę mięsem dzikich zwierząt. Pozostałości kostne zwierzyny łownej pochodzą od gatunków zamieszkujących różne ekosystemy. W lasach polowano głównie na dziki. Obecność na stanowisku pozostałości zająca wskazuje na eksploatację istniejących w pobliżu osady otwartych przestrzeni związanych z intensywnym rolnictwem. Kości zające odkryto na wielu stanowiskach związanych z osadnictwem kultury łużyckiej z okresu halsztackiego, m.in. w Biskupinie (Rembisz i in. 2009, s. 115, ryc. 9A). Niewielka liczba szczątków małych zwierząt wolno żyjących (zające, lasic, kun, wydr, tchórze) odnotowywana na osadach z późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza może wynikać z oprawiania zdobyczy zaraz po polowaniu i przynoszenia do osady ściągniętych skórek (Szamałek 1987, s. 100; Piątkowska-Małecka 2003, s. 73; Malinowski 2006, s. 140).

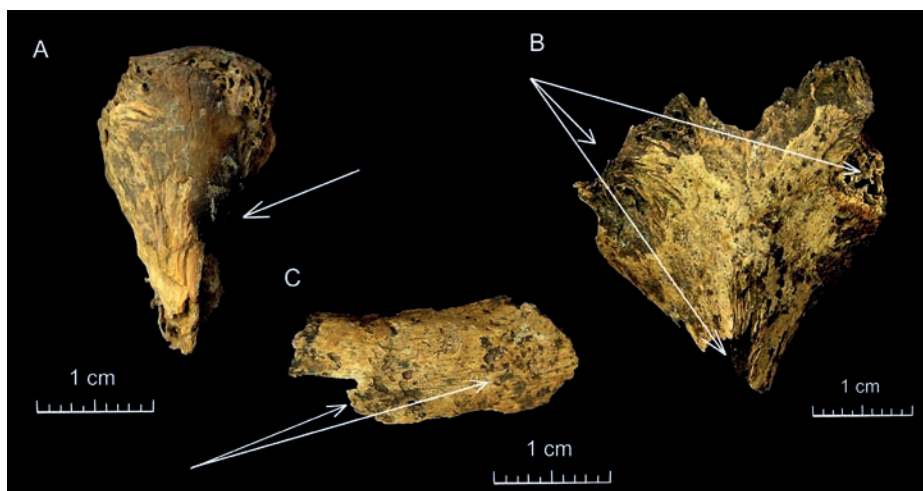
O eksploatacji pobliskich zbiorników wodnych świadczą obecne w materiałach z Bożejewic kości ryb z rodziny karpionatych, lina i szczupaka pozyskane z obiektu 160 (Makowiecki, Makowiecka 2024, tab. 10). Pozostałości konsumpcji ryb karpionatych oraz szczupaków zarejestrowano na wielu stanowiskach z wczesnej epoki żelaza, co wynikało z ich liczego występowania w jeziorach, nad którymi zakładano osiedla, m.in. w Biskupinie, Komorowie, Bninie, Słupcy i Objezierzu (Makowiecki 2003, s. 99–100). Szczupak należał do gatunków powszechnie łowionych w okresach pradziejowych na pojezierzach Niżu Polskiego (Makowiecki 2003, s. 46). Być może ryby te odławiano w czasie tarła, w okresie roztopów wiosennych, podczas wygrzewania się osobników w płytkich zatokach jeziornych (Rembisz i in. 2009, s. 117).

Z pobliskich zbiorników pozyskiwano także muszle małży (Makowiecki, Makowiecka 2024, tab. 18). Znajdowane również na innych osadach otwartych i osiedlach obronnych kultury łużyckiej muszle świadczą o intencjonalnym gromadzeniu i używaniu mięczaków jako pokarmu dla ludzi i zwierząt oraz w celach dekoracyjnych (Dąbrowski 1997, s. 118; Dzieńczkowski 2004, s. 140, 144; Rembisz i in. 2009, s. 117; Zabilska 2012, s. 265).

Odkryte na stanowisku wytwory z kości świadczą o wykorzystywaniu nie tylko mięsa zwierzęcego, lecz także kośćca. Do wyrobu przekuwaczy wykorzystywano przede wszystkim fragmenty trzonów kości długich dużych ssaków. Mocno wypolerowane powierzchnie i wyświecenia na krawędziach żeber bydłych wskazują na używanie również tych elementów szkieletu (Makowiecki, Makowiecka 2024, tab. 12). Jakkolwiek zestaw narzędzi kościanych był niewielki,

to jednak ich występowanie na innych stanowiskach w większej liczbie i typach dowodzi powszechnego wykorzystywania kości jako surowca (Durczewski 1985; Drzewicz 2004; Makowiecka, Makowiecki 2004).

Do coraz częściej notowanych na osadach kultury łużyckiej należą odkrycia niespalonych szczątków ludzkich. W kujawskiej części kultury łużyckiej, szczególnie w rejonie Inowrocławia, na znaleziska takie wielokrotnie natrafiano w jamach osiedli w Marcinkowie, Łagiewnikach, Kruszwicy i Łącku (Potemski 1958, s. 129; Chudziakowa 1975, s. 295, przyp. 18; Maciukiewicz-Czarnecka 1978, s. 29, 31–32; Szamałek 1987, s. 37–44, 104). Niespalone szczątki ludzkie odkryto również na terenie „wczesnożelaznych” osiedli obronnych w Ostrowie Rzępowieckim (Szamałek 1987, s. 104), Biskupinie (Lubicz-Niezabitowski 1933–1936, s. 158), Słupcy (Gładykowska 1954–1956; Malinowski 1964, s. 156), Smuszewie (Gedl 1966, s. 30), Sobiejuchach (Harding i in. 2004, s. 65), Komorowie (Malinowski 2006, s. 141), ale też dalej na północ – na osiedlach w Gzinie, Grodnie (Florkowski, Kozłowski 1993; Gackowski 2011) i Kałdusie (Kozłowski 2011). Szczątki te interpretowano w różny sposób. Uznawano je za przejaw kanibalizmu ludności kultury łużyckiej (Chudziakowa 1992, s. 19), składania ofiar zakładzinowych (Mierzwiński 2000, s. 140) lub pozostałości ofiar wojen międzyplemiennych (Gedl 1966, s. 15, 30; Szamałek 2009, s. 160). Istotnych informacji na temat możliwości interpretacji takich pozostałości dostarczyły analizy antropologiczne i tafonomiczne znalezisk luźnych i depozytów o podobnym charakterze (datowanych na wczesną epokę żelaza) odkrytych w Kałdusie. Zaobserwowane na kościach ślady ćwiartowania zwłok dokonanego w stosunkowo krótkim czasie od momentu śmierci wskazują na zabijanie wybranych jednostek (być może w wyniku intencjonalnych praktyk magiczno-rytualnych). O porzucaniu zwłok bez stosowania rytuału pogrzebowego świadczą ślady obgryzania kości przez zwierzęta. Wskazują one jednoznacznie, że ciało ludzkie lub jego części musiały znajdować się na powierzchni (w miejscu ofiarnym?, na powierzchni?) i musiały być stosunkowo świeże lub rozkładające się, aby przyciągnąć zwierzęta. Na analizowanych kościach nie stwierdzono żadnych śladów wskazujących na równoczesny kanibalizm (Kozłowski 2011, s. 98–99). Można zatem przypuszczać, że odkrycia niespalonych (lub tylko nadpalonych) szczątków ludzkich mogą być np. śladem wykluczeń społecznych osób, które złamały obowiązujące normy społeczne (Gackowski 2011, s. 61). Niewątpliwie znaleziska takie zasługują na specjalną uwagę i wnikliwe badania. Do ich interpretacji konieczna jest szczegółowa analiza tafonomiczna, w tym badania charakteru mikrośladów znajdujących się na kościach, oraz analiza porównawcza (ilościowa i jakościowa) z innymi tego typu znaleziskami z wczesnej epoki żelaza.

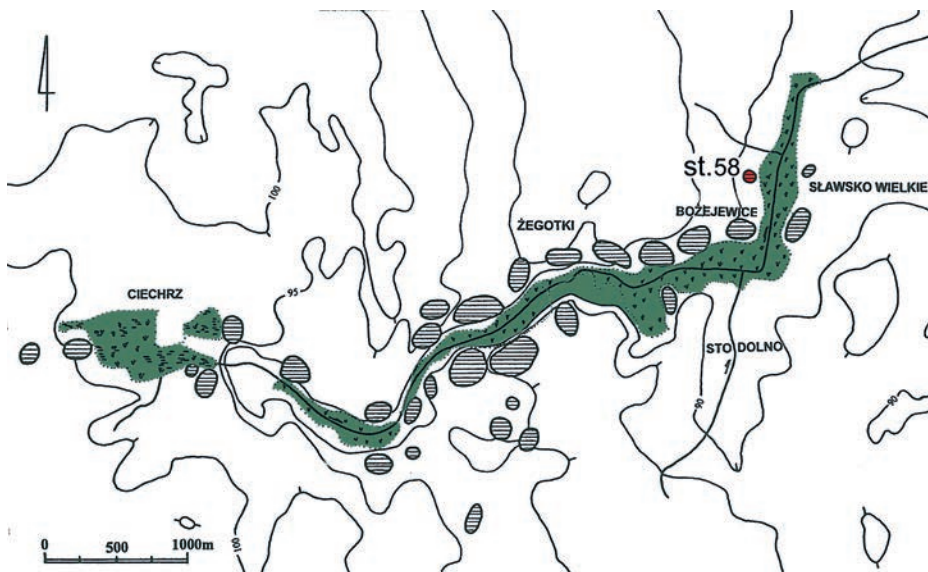
Ryc. 14. Bożejewice, stan. 58, pow. mogileński. Szczątki ludzkie z obiektu 313: A – wyrostek stawowy żuchwy ze śladami nadpalenia, B – fragment kręgu piersiowego (odłamane wyrostki stawowe górne, poprzeczne i wyrostek kolczysty), C – fragment żebra ze śladami zębów zwierzęcych (fot. T. Kozłowski)

Fig. 14. Bożejewice, site 58, Mogilno district. Human bones' fragments from feature 313: A – articular process of the mandible with traces of burning, B – fragment of thoracic vertebra (superior articular process, transverse processes and spinous process broken off), C – rib fragment with traces of animal teeth (photo by T. Kozłowski)

PODSUMOWANIE

Materiał źródłowy pozyskany z osady w Bożejewicach (stan. 58) nawiązuje do inwentarzy kultury łużyckiej datowanych w tej części Pojezierza Wielkopolskiego od schyłku V okresu epoki brązu (HaB₃) do przełomu HaC/D. Skupisko naczyń ze stropu obiektu 485 (w którym zarejestrowano garnek o zaszczypanych krawędzi i misy o przypłaszczonych brzegach zdobionych seriami nacięć i łukami) reprezentuje cechy charakterystyczne dla najmłodszych inwentarzy kultury łużyckiej i fazy łużycko-pomorskiej transformacji kulturowej w okresie HaD (Szamałek 2006, s. 56, tab. 1).

Pozostałości osady w Bożejewicach należą do skupiska osadniczego zlokalizowanego pomiędzy Jeziorem Pakoskim a jeziorem Gopło, między miejscowościami Ciechrz i Sławsko Wielkie, rozciągającego się na długości 5 km wzdłuż przebiegającej równoleżnikowo doliny rzecznej z istniejącymi w przeszłości rozlewiskami (ryc. 15). Stanowiska odkryte w Żegotkach (stan. 3) i Sławsku Wielkim (stan. 12) potwierdzają założenie pierwszych osad już w IV okresie

Ryc. 15. Osadnictwo społeczności kultury łużyckiej i pomorskiej pomiędzy Ciechrzem a Sławskiem Wielkim (oprac. A. Rembisz-Lubiejewska na podstawie Szamałek 2006, ryc. 2)

Fig. 15. Settlement of the Lusatian and Pomeranian (Cist Grave) culture communities between Ciechrz and Sławsk Wielki (edited by A. Rembisz-Lubiejewska based on Szamałek 2006, fig. 2)

epoki brązu. W V okresie epoki brązu i HaC powstały kolejne osiedla w Ciechrzu (stan. 2), Żegotkach (stan. 5, 18) oraz Bożejewicach (stan. 22), które poza licznymi jamami dostarczyły również śladów zabudowy naziemnej (Szamałek 2009, s. 55). Ze skupiskiem tym łączy się prawdopodobnie wzmiankowane w literaturze domniemane grodzisko w Stodolnie (Malinowski 1955, s. 22–23). Istnienia grodu dotychczas nie potwierdzono, a badania powierzchniowe zdają się wskazywać na istnienie w tym miejscu osady z okresu halszackiego (Szamałek 2006, s. 37–39).

W okresie HaD – obok wciąż funkcjonującej osady w Sławsku Wielkim (stan. 12) – pojawiły się też osady nowe, użytkowane krótkotrwale, choć wykazujące ślady zabudowy stałej w postaci jam zasobowych i ziemianek, odkryte m.in. w Bożejewicach (stan. 15, 28). Mieszczą się one jeszcze w całokształcie zjawisk określanych jako łużyckie pola popielnicowe, będąc wynikiem ich kontynuacji osadniczej, lub stanowią pierwszy etap rozwojowy kultury pomorskiej współegzystującej z ludnością kultury łużyckiej (Szamałek 1995, s. 315). Odkrycia zespołów o cechach łużyckich i łużycko-pomorskich w tym regionie

są ograniczone wyłącznie do stanowisk osadniczych. Brak zarejestrowanych dotychczas nekropolii ogranicza szersze badania osadnicze.

Bibliografia

Wykaz skrótów

AUNC – Acta Universitatis Nicolai Copernici, Toruń

FAP – Fontes Archaeologici Posnanienses, Poznań

PA – Przegląd Archeologiczny, Wrocław

Literatura

Benecke N., 1994, *Der Menschen und seine Haustier. Die Geschichte einer jahrtausendealten Beziehung*, Stuttgart.

Chudziakowa J., 1975, *Ślady kanibalizmu odkryte na grodzisku kultury łużyckiej w Gzinie, pow. Chełmno*, Wiadomości Archeologiczne, t. 40, z. 3, s. 291–297.

Chudziakowa J., 1992, *Grodzisko kultury łużyckiej w Gzinie (źródła archeologiczne)*, Toruń.

Cofta-Broniewska A., 2004, *Miejsca obrzędowe ludności kultury łużyckiej i kultury przeworskiej na Kujawach*, cz. 1: *Przegląd źródeł*, Folia Praehistorica Posnaniensia, t. 12, s. 147–199.

Czopek S., 1992, *Uwagi o chronologii względnej i periodyzacji materiałów z okresu halsztackiego i starszego okresu przedrzymskiego w świetle analizy ceramiki kultury pomorskiej*, [w:] *Ziemie polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami*, red. S. Czopek, Rzeszów, s. 81–90.

Dąbrowski J., 1997, *Epoka brązu w północno-wschodniej Polsce*, Białystok.

Drzewicz A., 2004, *Wyroby z kości i poroża z osiedla obronnego ludności kultury łużyckiej w Biskupinie*, Warszawa.

Durczewski D., 1985, *Gród ludności kultury łużyckiej w Smuszewie, woj. pilskie. Muzeum Archeologiczne w Poznaniu*, Poznań.

Dzięczkowski A., 2004, *Materiały malakologiczne i botaniczne*, [w:] *Komorowo stanowisko 1. Grodzisko kultury łużyckiej i osadnictwo wczesnośredniowieczne. Badania specjalistyczne*, red. T. Malinowski, Zielona Góra, s. 139–146.

Florkowski A., Kozłowski T., 1993, *Analiza antropologiczna szkieletu z okresu kultury łużyckiej z Gzina*, AUNC, Biologia 43, z. 84, s. 95–103.

Gackowski J., 2011, *Niespalone szczątki ludzkie z osiedli „chełmińskiej” grupy kultury łużyckiej i w jej pobliżu. Historia odkryć i konteksty interpretacji*, [w:] *Archeologia epok brązu i żelaza. Studia i materiały*, t. 2, red. J. Gackowski, Toruń, s. 49–74.

Gedl M., 1966, *Groby szkieletowe w kulturze łużyckiej*, PA, t. 17, s. 5–45.

- Gładkowska J., 1954–1956, *Czaszka z wczesnego okresu żelaza ze Słupcy*, PA, t. 10, s. 286–287.
- Harding A., Ostoj-Zagórski J., Palmer C., Rackham J., 2004, *Sobiechuchy: A Fortified Site of the Early Iron Age in Poland*, Warszawa.
- Kaczmarek M., 2002, *Zachodniowielkopolskie społeczności kultury łużyckiej w epoce brązu*, Poznań.
- Kaczmarek M., 2005, *Uwagi o wczesnej fazie kultury pomorskiej w Wielkopolsce*, [w:] *Aktualne problemy kultury pomorskiej*, red. M. Fudziński, H. Paner, Gdańsk, s. 159–179.
- Kondracki J., 2012, *Geografia regionalna Polski*, Warszawa.
- Kostrzewska M., 1955, *Wyroby kamienne kultury łużyckiej w Wielkopolsce w epoce brązowej i wczesnożelaznej*, PA, t. 9, s. 214–256.
- Kozłowski T., 2011, *Analiza antropologiczna i tafonomiczna fragmentów kości ludzkich odkrytych na stanowisku nr 3 w Kałdusie (woj. kujawsko-pomorskie) w obrębie obiektu nr 4/98. Świadczenie praktyk cwiartowania zwłok ludzkich*, [w:] *Archeologia epok brązu i żelaza. Studia i materiały*, t. 2, red. J. Gackowski, Toruń, s. 91–116.
- Lubicz-Niezabitowski E., 1933–1936, *Szczątki zwierzęce i ludzkie z osady przedhistorycznej w Biskupinie*, PA, t. 5, s. 148–158.
- Maciukiewicz-Czarnecka B., 1978, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych prowadzonych na stan. 1 w Marcinkowie, pow. Inowrocław, w 1972 r.*, Komunikaty Archeologiczne. Badania wykopaliskowe na terenie województwa bydgoskiego w latach 1970–1972, s. 27–33.
- Makowiecka M., Makowiecki D., 2004, *Przynależność gatunkowa i anatomiczna przedmiotów z kości, poroża oraz obróbka pochw rogowych*, [w:] *Komorowo stanowisko 1. Grodzisko kultury łużyckiej i osadnictwo wczesnośredniowieczne. Badania specjalistyczne*, red. T. Malinowski, Zielona Góra, s. 105–122.
- Makowiecki D., 2003, *Historia ryb i rybołówstwa w holocenie na niżu Polskim w świetle badań archeoichtiologicznych*, Poznań.
- Makowiecki D., Makowiecka M., 2004, *Zwierzęce szczątki kostne*, [w:] *Komorowo stanowisko 1. Grodzisko kultury łużyckiej i osadnictwo wczesnośredniowieczne. Badania specjalistyczne*, red. T. Malinowski, Zielona Góra, s. 19–92.
- Makowiecki D., Makowiecka M., 2024, *Zwierzęce i ludzkie szczątki kostne ze stanowiska wielokulturowego w miejscowości Bożejewice, stan. 58, pow. mogileński*, AUNC, *Archeologia*, t. 40, s. 79–124.
- Malinowski A., 1964, *Szczątki czaszek ludzkich z grodziska i osady otwartej ludności kultury łużyckiej w Słupcy*, FAP, t. 15, s. 155–157.
- Malinowski T., 1955, *Grodziska kultury łużyckiej w Wielkopolsce*, FAP, t. 5, s. 1–48.
- Malinowski T., 2006, *Komorowo. Stanowisko 1. Grodzisko kultury łużyckiej – faktoria na szlaku bursztynowym*, Rzeszów.
- Michalski J., 1983, *Zagadnienie systematyzacji i interpretacji obiektów nieruchomych (ze*

- studiów nad osadami otwartymi kultury łużyckiej*), *Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne*, t. 5, s. 135–195.
- Michałowski A., 2004, *Łżyki gliniane z okresu przedrzymskiego z terenów Europy Środkowej*, [w:] *Kultura jastorfska na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej*, red. H. Machajewski, Poznań, s. 123–160.
- Mierzwiński A., 2000, *Zagadnienie obronności osiedli typu biskupińskiego. O potrzebie alternatywnej interpretacji*, PA, t. 48, s. 141–151.
- Mierzwiński A., 2012, *Biesiady w rytuale pogrzebowym nadodrzańskiej strefy pól popielnicowych*, Wrocław.
- Narożna-Szamałek U., 1986, *Osada ludności kultury łużyckiej w Kruszwicy, stan. K-2/4*, FAP, t. 35, s. 103–132.
- Orlińska G., Kaczmarek Ł., 2015, *Miseczki z omfalosem w kulturze łużyckiej na ziemiach polskich*, *Wiadomości Archeologiczne*, t. 66, s. 3–126.
- Osipowicz G., 2009, *Sprawozdanie z badań ratowniczych przeprowadzonych na stanowisku 58 w Bożejewicach, gm. Strzelno, woj. kujawsko-pomorskie*, archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków delegatura w Bydgoszczy, Toruń.
- Piątkowska-Malecka J., 2003, *Zwierzęta w gospodarce ludności zamieszkującej ziemie Polski północno-wschodniej we wczesnej epoce żelaza*, Olsztyn.
- Potemski C., 1958, *Łącko, pow. Inowrocław, Z Otchłani Wieków*, R. 24, s. 125–126.
- Rembisz A., 2012, *Osada ludności kultury łużyckiej w Rudzie (stan. 3–6) na tle ówczesnego osadnictwa Kotliny Grudziądzkiej*, praca doktorska w Bibliotece UMK, Toruń.
- Rembisz A., Gackowski J., Makowiecki D., Markiewicz M., Polcyn M., 2009, *Ślady gospodarki roślinno-zwierzęcej ludności kultury łużyckiej z osady w Rudzie, gmina Grudziądz, północna Polska*, [w:] *Środowisko – człowiek – cywilizacja*, t. 2: *Środowiskowe uwarunkowania lokalizacji osadnictwa*, red. L. Domańska, P. Kittel, J. Forsyś, Poznań, s. 109–122.
- Szamałek K., 1987, *Kruszwicki zespół osadniczy w młodszej epoce brązu i w początkach epoki żelaza*, Wrocław.
- Szamałek K., 1992a, *Problemy periodyzacji młodszej epoki brązu i okresu halsztackiego na Pojezierzu Wielkopolskim w świetle badań nad ceramiką*, [w:] *Ziemie polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami*, red. S. Czopek, Rzeszów, s. 71–79.
- Szamałek K., 1992b, *Zmiany w technologii i stylu ceramiki z osad kultury łużyckiej w świetle badań materiałów nadgoplańskich*, FAP, t. 37, s. 5–18.
- Szamałek K., 1995, *Ślady osadnictwa ludności kultury pomorskiej z badań archeologicznych nad Gopłem*, [w:] *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno? Materiały z konferencji w dniach 24–26 listopada 1993*, red. T. Węgrzynowicz, M. Andrzejowska, J. Andrzejowski, E. Radziszewska, Warszawa, s. 309–317.
- Szamałek K., 2006, *Zagadnienie ciągłości zasiedlenia w cyklu łużyckim i okresie łużycko-pomorskiej transformacji kulturowej w świetle badań na wschodniowielkopolskim*

- odcinku gazociągu tranzytowego*, [w:] *Z badań nad osadnictwem młodszej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej*, red. W. Blajer, Kraków, s. 35–62.
- Szamałek K., 2009, *Proces integracji kulturowej w młodszej epoce brązu i początkach epoki żelaza na Pojezierzu Wielkopolskim*, Poznań.
- Szamałek K., Narożna-Szamałek U., 1997, *Cmentarzysko ludności kultury łużyckiej w Lachmirowicach nad Gopłem*, FAP, t. 38, s. 47–72.
- Zabilska M., 2012, *Depozyty ze szczątkami mięczaków na stanowiskach kultury łużyckiej z Polski. Charakterystyka i próba określenia ich genezy*, AUNC, Archeologia, t. 32, s. 253–289.

REMAINS OF THE LATE BRONZE AGE/EARLY IRON AGE SETTLEMENT IN BOŻEJEWICE, SITE 58, MOGILNO DISTRICT

Keywords: Late Bronze Age, Early Iron Age, settlement, Lusatian culture, Pomeranian culture, unburned human remains, Gniezno Lakeland.

Summary

Site no. 58 is located approx. 15 km south of Inowrocław, between Ciechrz and Sławsk Wielki, in the east part of the Gniezno Lakeland, called Mogilno Lakeland (Fig. 1). The site was discovered in 1976. A rescue archaeological survey was undertaken in 2008 in connection with the planned construction of a wind power station in the area. During the works carried out at the site, 1954 m² of surface area was researched. Five anthropogenic and natural layers as well as 4530 features from the Early Bronze Age, Late Bronze Age/Early Iron Age, Late Middle Ages and modern times were discovered (Fig. 2). Only 136 features related to the settlement of the Lusatian culture's population have been recorded. Among them, fire-places, household pits (Fig. 3–6), dugouts and relics of wooden buildings were discovered (Fig. 2: I–V). In the cultural layer as well as in features were found: 3238 pottery fragments (Fig. 7: 1, 4–11; 8–9), 2 parts of ceramic spoons (Fig. 7: 2–3), numerous pieces of the clay isolation with imprints of cereal grains, grass (Fig. 11) and wooden construction elements. The presented source materials corresponds to the other Lusatian culture inventories from the Kuyavia and the Greater Poland from dated on the end of the V period of the Bronze Age and the HaC Period (ca. 700–500 BC). Only a cluster of vessels (Fig. 10) discovered in the ceiling of the feature no. 485 documents the interest in this area at the end of the HaD period (ca. 500–400 BC), during Lusatian-Pomeranian cultural transformation.

This collection is complemented by a lot of bone and stone tools (Fig. 12) as well as by abundant bones of cattle, pigs, sheep (and probably goats), horses, dogs, wild boars, hares, weasel, birds, fish and mussels. These last ones may have been used as animal feed.

Fragments of the human bones with traces of the burning and breaking were discovered in the features 146 and 313 (Fig. 13, 14). Human remains treated in this way are more and more often discovered in the remains of defensive and open settlements in the Kuyavia, the Chełmno Lakeland, in the Valley of the Lower Vistula and the Iława Lakeland. These customs – more recently interpreted as an element of exclusion of selected individuals from the local community – are an influence from the Hallstatt culture circle.

The presented results of the research are another interesting contribution to the knowledge about the settlement of the local Lusatian culture and Pomeranian (Cist Grave) culture communities in the Ciechrz–Sławsk Wielki microregion (Fig. 15) in the Late Bronze Age and the Early Iron Age.